

NEMZET ÉS HAGYOMÁNY

BERTHA ZOLTÁN

*Harmadik út és kisebbségi magyarság**In memoriam Szárszó, 1943*

 magyar megmaradás számos feltételének egyike bizonyosan a nemzetegység morális és spirituális fenntartása vagy helyreállítása. A Trianonban szétszabdalt ország és általában a világban széjjelszóródott magyar nép tudati összetartozása a nemzeti létfolytonosság alapja és evidenciája. „Természetesen vallom és hirdetem s mindig hirdetni fogom, hogy az országhatárok felett van egy szellemi és erkölcsi közösség, amely a világon szétszórtan élő magyarokat egybekapcsolja és egy lelki impériumban egyesíti” – szögezte ezt így le Tamási Áron is 1937-ben a Bartha Miklós Társaság rendezvényén tartott előadásában. *A szétszóródás előtt* című korszakos Ady-vers lényegszimbóluma (1914-ben) már ennek a metafizikai (transzcendens-biblikus) igazoltságú szellemi közösségteremtésnek a szükségszerűségét sugallta és vetítette ki megrendítően tragikus látomásban – hogy „még a Templomot se építettük föl”, s „elveszünk, mert elvesztettük magunkat” –, és Németh László is Adyt idézve figyelmeztet a szétporladás, a megsemmisülés veszélyére 1933-as *Debreceni kútjában*. Őrá emlékező 1981-es versében (alcíme szerint „Németh László születésének nyolcvanadik ünnepére”) pedig Illyés Gyula hasonlóképpen élezi ki a dilemmát: „Vagy fölépítjük mi is azt a Templomot, / vagy népét Hadúr is szétszórja” (*Üdvösség vagy halál*). És az 1943-as Szárszói Találkozó bevezető előadásában Kodolányi János is ekként fogalmaz: „minket, magyarokat, az a veszély fenyeget, hogy elveszítjük magyarságunkat s ezzel fennmaradásunkat, egész életünket is, ha csak egy pillanatra is elveszítjük magunkat.”

A magyarság identitásmegmaradásának esélyét nyilvánvalóan növelheti a nemzeti szuverenitás és függetlenség kivívása is: a nemcsak a szorosabb külpolitikai, diplomáciai értelemben vett önállóság és önrendelkezés, hanem a legszélesebb történelemfilozófiai, társadalomelméleti tekintetben érvényesíthető modell, az autonóm saját út, harmadik út követése. Németh László nevezetes szárszói példázata szellemes mélyértelműséggel világít rá e lehetőség és eszmei szükségszerűség lényegére, miközben (másokkal együtt) ekkorra már hosszú éveken keresztül részletes vonásaiban is kifejtette ennek a harmadikutasságnak az elsősorban a sajátos bizománybirtok-rendszeren alapuló gazdasági, az erkölcsi-minőségelvi, a szociális, kulturális, szellemi perspektíváit. Ez a harmadik oldal vagy irány eszerint olyan (platoni ideához is hasonlítható, mert a politikát a társadalom erkölcsstanaként működtetni kívánó) eszmény, amely az erény, az érdemesség, az üdvösségtörekvés etikai tényezőit termékenyen egyezteti a félig állami, félig vállalkozói tulajdonjog és termelési mód ökonómiai szempontjaival, ezzel pedig biztosítja a szabad verseny korrekcióját, értékelvű átlényegítését, a kapitalizmus embertelenségig fajuló egyen-

[*Nemzet és hagyomány*]

lőtlenségeinek, illetve a megvalósult szocializmus szabadság- és jogtipró parancsuralmának az egyidejű elutasítását. Átmenet ez individualizmus és kollektivizmus, liberalizmus és államterror között, elkerülve mindkét pólus uralomra jutását; egyúttal a „szabadság–egyenlőség–testvériség” ideálhármasszintézisreteremtő érvényesítése. Szabadság és rend, ethosz és ethnosz, egyén és közösség organikus kölcsönfüggésében az emberség humánontológiai, kultúranropológiai értéklehetőségei bontakozhatnak és teljesezhetnek ki; az axiológiai legitimitású történelmi önalakításban „egyéni üdvösség, nemzeti küldetés és embertörténet egyet jelent és egyet akar”. A sajátosság, a szuverenitás méltósága, a minőségként emelkedés az azonosság gyökereit a humanitás metafizikai feltétlenségével köti össze: „Vannak, akik talán őszintén hiszik, hogy népiségünkben elmerülni s az emberiségben kitérni összeférhetetlen dolog. Holott nemcsak hogy nem összeférhetetlen, hanem azonos. Mennél mélyebben vagyok magyar, annál igazabban vagyok ember. A legfranciább franciák, a legnémetebb németek, a legoroszabb oroszok voltak azok, akik az egész emberiségnek is mondtak valamit. A magyar radikalizmus, miközben népünk jellegéből többet értett meg s fejezett ki, mint előtte bármely magyar mozgalom, az emberiség számára is komolyabb szót formál.” Ebben az összefüggésben a nemzeti és a szociális érdek egybevágo képviselete az igazságosság és a méltányosság (az emberi és szabadságjog-egyenlőség, a természetjogi eredetű morális egalitarizmus, azaz a demokratikus szabadelvűség és egyenrangúság) univerzális (a „meritum” oszthatatlanságának, pontosabban kisajátíthatatlanságának elvére épülő) kritikai programja vagy koncepciója szerint körvonalazódhat; hiszen „faji és szociális érdek itt csaknem teljesen egybeesnek. Magyarországnak a magyarok a proletárjai” – de „fajtánk jogait nem negatívumokkal, hanem egy nagy társadalmi igazságtéves pozitív programjával akarjuk biztosítani.”

A reális, józan tárgyilagosság és a szellemi emelkedettség együttesen tehát a szemléleti fundamentuma lehet így annak a társadalomlátásnak, amely a történelmi gyakorlatban rendre szétváló és egymást kizáró szabadság-, illetve egyenlőségeszme tendenciáitól, végleteitől egyaránt tartózkodik. A mindegyre önmaga ellentétébe forduló szabadságelv (amely a gáttalan szabad versenyben szerzett vagyoni kiváltságok érdemtelen örökletességének méltánytalanságával riaszt) és a szintén önmagát aláásó egyenlőségtörekvés (amely az eredendő emberi különbözőségi természetjogi normáit elsöprő, a személyes szabadságjogokat felfüggesztő egyenlősítő-uniformizáló diktatúrával, s az erőszak által úgyszintén a felül- és alullevők társadalmi dichotómiáját kialakító önkényuralommal fenyeget) valóságos kudarcokat vallott. Ezzel szemben az egyetemes társadalombölcséleti ajánlatot nyújtó „saját út”, „harmadik út” távlata, az autonóm jellegértékeken nyugvó önálló történelmi „magyar műhely”-gondolat (Szabó Dezső, Németh László, Kodolányi János, Karácsony Sándor, Féja Géza, Szabó Zoltán, Gombos Gyula, Vatai László és sokan mások képviselte eszmerendszere): a népi szellemiség világraszóló teoretikus és praktikus távlataival szolgál. Szabadság, egyenlőség szubverzív meghasonlását a valódi „testvériség” és szolidaritás, az erkölcs és minőség eszményeivel korrigálva, rend és szabadság értékelvű szintézisével orvosolva létrehívható a mind a libe-

rális egoizmus haszonelvűségét, mind a despotikus etatista bürokrácia személytelen értékellenességét egyaránt mozgató anyagközpontúság fölötti vagy utáni közösségi társadalom. (Amely tehát kiküszöböli a parancsuralom vagy a tömeguralom hamis alternatíváját, rossz – és olykor akár egymással éppenséggel összefüggő, egymást feltételező vagy generáló – végleteit.) A „lelkek reformja”, a „lelki közösség” megemmesíti a javak (gazdasági) elosztásának igazságosságát – magántulajdon és szövetkezésalapú vagyonközösség, önkormányzati és össznemzeti szempont, érdek és érték kiegyenlítődsét, harmonizációját – is. A magyar út tehát az önállóság, a független államiságban megtestesülő társadalmi-politikai önállóság, a feladhatatlan népi-nemzeti kulturális önazonosságra épülő nemzeti demokrácia eszményein túl emberiség-horizontú elméleti-ideológiai lehetőségeket hordoz. Bibó István szerint is a népi írói-szellemi mozgalom képviselőinek, a népieknek, „túl a magyar realitáshoz való minden más mozgalomnál nagyobb közelségükön, van egy olyan jelentőségük, amelyik túlnő a magyar viszonylatokon, az ti., hogy egy olyan radikális mozgalmat testesítettek meg, amelyik egyszerre foglalta magában a teljes társadalmi felszabadulás követelményét és a szabadságjogok teljességének és intézményszerű teljességének a követelményét, egy olyan szintézist, amelyet azóta is hiába próbálnak megtalálni a világot szétszabdoló ellentétes világnézetek, amelyek mind a szabadság központi ideológiájából vezetnek le magukat anélkül, hogy ezt a kielégítő szintézist létre tudnák hozni.” És Gombos Gyula is azt nyomatékosítja, hogy a példaadó cél „évszázados igények valóra váltása lett volna, hogy a magyar nép gazdája legyen hazájának, s a saját képére és hasonlatosságára olyan országot teremtsen, melyben szabadon alkotva fejtheti ki és juttathatja érvényre önmagát”. Legújabb példaként Rákos Péter úgyszintén hangsúlyozza: „A »harmadik út«, mely, mellel, mindig is éppen a nyíltan vagy álcázottan totális rezsimek mumusa volt, ma: tárt ajtó, visszhangzik tőle Európa, ha nem az egész glóbusz [...] mindenki egy kissé másképpen értelmezi: nem tudjuk, e harmadik út – sík mezőben hármaskút? – milyen legyen, de nyilvánvaló, hogy kell. Annyi szent, hogy a harmadikutaság mint terminus ma már nem alkalmazható elmarasztaló vagy éppenséggel becsmérlő színezettel, s jelenkori heves ellenzői – mert azért vannak, mégpedig csóstitül – csak önmagukra vethetnek, ha nevetségessé válnak.”

* * *

A szociális igazságelv, a nemzeti gondolkör és a keresztény erkölcsiség szerves szintézise – amely akár mint távlatnyújtó utópia, azaz a lélek autentikus válasza a történelemre, akár mint közvetlenül megvalósíthatónak vélt cselekvési terv, népi-nemzeti demokratikus elképzelés – biztosnak látszó fogódzó a kisebbségi magyarság önszerveződése és önmegőrzése számára is. A korlátlan haszonérdekű szabadversenye a maga rideg alávetési mechanizmusaival és anyagelvűségével éppoly veszélyt jelent a pontosan az ellenkezőjére: az összefogás belső erejére, kohéziójára vágyó kisebbségi társadalomra nézve – mint az egyeneműsítő erőszakállam totalitarizmusa. S mindkét (de)formáció mennyiség szempontú kizárólagossága és egydimenziós uralmi materializmusa. Ezért hangoztatja például Tamási Áron is

[*Nemzet és hagyomány*]

olyannyira következetesen (metaforikus és fogalmi képzetvariációk sokaságában) az egészséges nemzeti-társadalmi élet meghatározó szükségleteként és feltételeként a szellemi értéktényezőket: az eszmeiség, az erkölcs, az igazság nélkülözhetetlenségét a történelemformáló közösségi fennmaradásban. Mert a gyakorlati érdekháborúságok kontrollja és termékeny (vagyis a nyers politikumot és praktikumot meghaladó) átnemesítése arra az etikai idealizmusra bízható, amely – elsősorban a transzszilvánizmusban (illetve a vele rokon felvidéki és délvidéki népi-nemzeti irányzatok patriotizmusában, például a „vox humana” eszményiségében) megnyilatkozva – a saját identitás önaffirmációját feltétlenül egyetemes értékabszolútumokhoz köti. Az „erdélyi szellem eszméje az alkotó emberiség medrében az egyenrangú örök magyarság” – állítja Tamási sokakkal, köztük Makkai Sándorral is egybehangzóan, aki így fogalmazott: „Az erdélyi magyar szellem arra van hivatva, hogy kicsiny lehetőségek között, nagy erőfeszítéssel egyetemesen emberi szellemmé legyen.” A kisebbségi sorskérdések egészére tekintve Németh László pedig így definiálta a szellemi fölülemelkedés és hivatásrendi példaadás mibenlétét: „A kevesebb joga az élethez az, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni.”

A harmadikutas jellegű nézetrendszerek – függetlenségi felfogásukkal és önállóság-igényükkel – az identitását megőrizni kívánó egész magyarság, benne az (1920-ban Trianonban) elszakított nemzetrészek megmaradásához is szilárd, máig aktuális eszmei alapokat, elméleti fogódzókat nyújtottak tehát. A valóságos reményeket pedig az 1938–40-ben bekövetkezett részleges jóvátételi határváltozások is táplálták. Természetes örömet keltett Észak-Erdély visszakerülése is, még ha ez „felszabadulást igazán csak a közvetlen nyelvhasználat és a kultúra fejlődése terén hozott”, de így legalább „ismét magyar anyanyelvű állami elemi iskolák jöttek létre, kiszélesedett a magyar tannyelvű középiskolai hálózat”, s „Kolozsvárt újra magyar egyetem működött”. A kisebbségi szorongatottság feloldódásának euforikus közhangulatát, a fellélegzés pillanatait az írói megnyilatkozások özöne is híven tükrözte. Az *Erdélyi Helikon* vagy a *Pásztortűz* ünnepi-tematikus számaiban (1940 októberében, novemberében, decemberében) többek között megszólalt Kós Károly, Kemény János, Molter Károly, Reményik Sándor, Asztalos István, Kovács László, Bartók György, Tavasz Sándor, Maksay Albert, Ravasz László, Bíró Sándor. *Üdvözlégy szabadság* (1942) címmel Kolozsvárott versantológiát adtak ki, melynek szerzői voltak Derzsi Sándor, Hegyi Endre, Horváth Imre, Horváth István, Jékely Zoltán, Kiss Jenő, Szabédi László és Varró Dezső (szerkesztői pedig közülük Jékely, Kiss, Szabédi). A visszatérés légköréből fakadó örömteli jövőtervezésről tanúskodik az *Erdélyi Helikon*nak az az 1941. januári száma is, amely szerint 1940 szeptemberében több mint huszonötezer cikk jelent meg a magyar sajtóban Erdélyről. A lap irodalomjegyzéket is csatol – Gál István „A visszatért Erdély a magyar folyóirat-irodalomba” című munkáját (*Erdélyi Helikon*, 1941/1, 61–77) – az 1940. szeptember 1. és december 15-e között a magyar folyóiratokban és időszaki kiadványokban megjelent erdélyi vonatkozású közleményekről.

Ekkori (1940. novemberi) keltezésű Wass Albert vallomásos, dokumentum-riport-, naplószerű elemekkel és esszéisztikus reflexiókkal dúsitott élménybeszá-

molója, a *Jönnék!*; és ugyanekkor írja – rádiós munkatársként – művelődéstörténeti gazdagságú, lírai-gondolati telítettségű tudósító útijegyzeteit Cs. Szabó László is, *Erdélyben* címmel. Az ő mikrofonja előtt, a kolozsvári főtéri New York kávéház teraszán nyilatkozta (ma is megvan az eredeti felvétel) szellemes játékosággal és tréfás mélyértelműséggel a bevonulás szeptemberi napjaiban leghíresebb regényének hőisére és történetére hivatkozva Tamási Áron a következőket: „Nemcsak a Hargita tért vissza, hanem maga Ábel is visszatért. Azután eszébe jutott neki, hogy számadást csináljon: vajon minden terület visszatért-e a magyar hazához, olyan területek, amelyen ő járt. Akkor eszébe jutott, hogy Amerika se tért vissza, de Dél-Erdély különösen nem tért vissza. Akkor azt gondolta, hogy Amerikát nem bánjuk még, de Dél-Erdélyt, azt semmi esetre, soha nem fogjuk hagyni. Tovább gondolkozott, s az jutott eszébe, hogy Surgyelánt fel fogja keresni, akivel együtt szenvedett a Hargitán, és meg fogja neki mondani, hogy most már ide, Észak-Erdélybe a magyarok bejöttek, s őt fel akarják kérni arra, hogy [...] menjen el Dél-Erdélybe, és mondja meg ottan a románoknak, hogy térjenek vissza a magyar impérium alá, mert ott nem lesz nekik rossz dolguk: hiszen az igazságot is meg lehet szokni.” Tamási egyébként több megjelent cikkében is köszöntötte a csodaszerű eseményeket, *Piros betűk a hazatérés napján* című írásában ekképpen: „Ezerkilencszáznegyven, szeptember tizenegy. Szerda. Eljött hát végre a nap, amikor Kolozsvár hazatér! Mint a királyfi, kit gonosz hatalmak egyszer elraboltak és eladtak, ez a város is a mai napon úgy érkezik vissza az ő várakozó édesanyjához, Magyarországhoz. [...] megszólal a harang [...] Isten zengte talán a város fölött. Vagy egyetlen torokkal a magyar ősök szólaltak meg. Mind együtt az ősök, akik ennek a városnak a temetőjében s ebben az erdélyi földben, mint a nemzeti hagyomány gyöngyszemei, ezeresztendő hosszú füzérben úgy pihennek.” „Csodatevő harangszó” volt ez – ismétli *Gondolatok hazatérés idején* című esszéjében –: „valósággal bibliai erejű és emlékezetű, melytől hatvanezer kolozsvári magyar gyógyult meg egyszerre, kelt fel és járt”. S aztán az üde szépségű *Magyari rózsafában* (1941) ugyancsak a honvisszafoglalás boldogító-mámorító érzéseit foglalta kalandos meseregénybe a nagy székely író (a „székely Homérosz”, ahogyan Németh László aposztrofálta); a meggyötört, megkínzott (s oly sokak látomásában kereszt-re feszített) magyarság újjáéledésének apoteózisát.

Mindeközben azonban a tisztánlátó veszélytudat és az árnyalt körütekintés sem csorbul. „Az egyik szemünk az örömtől, a másik a fájdalomtól sír...” – mondta Nyirő József a budapesti rádió első hírei után, s Tamási Áron úgyszintén már az első napoktól kezdve fájlalja a természetrajzilag, történelmileg és virtuálisan egységes Erdély kettéosztását: „Igen, a homlokánál kettőbe vágták Erdélyt... Istenem, micsoda szívfájdalom ez neki is, Bethlen Gábornak, aki velünk együtt a teljes ünnepre készülődött.” Holott a „történelmi küzdelem fölötti” „örök eszmény” szerint: „Erdély egy és oszthatatlan.” Így viszont „túl a határon testvérek sírnak, s vesztenek vagyont, vért és életet; s mint kenyérből, az ősi földből is hiányzik még egy darab.” Ez a keserűség és aggódó együttérzés hangolja Reményik Sándor *Ott túl...* című versét is, 1941 januárjában: „Ott túl a déli

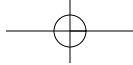
[*Nemzet és hagyomány*]

Erdély-gránicon / Újév hajnalán csordult a pohár, / Keserűségtől túlpezsgő pohár /.../ S túloldalon a hegyek képe: / Az égbenyúló hegyeké. / Öröktől fogva a mieinké. / És én most már szabad magyar vagyok / És hallgatom – / Belülről hallgatom / Hogyan süvít ott künn a szél, / Süvít, mint a végítélet szele, / S én a lelkemben majd megszakadok. / Mert még annyit, annyit sem írhatok / Válaszul: *hallom*, hogy süvít a szél. / Mert kinek írnam, az sínylené meg – / Megkeserülne ő. / Még virágnyelvünket is elrabolta, / Elrabolta ez a rabló Idő. / S jön, hogy habzó keserűségemben / Visszanyert, fájó szabadságomat / A világ, s az Isten lábához vágjam: / Nesze – nem kell – / Amíg minden testvérem nem szabad!” A Dél-Erdélyben rekedt magyarok sorsa valóban még rosszabbra fordult, az elmérgesedő háborús politikai helyzetben mintegy félmilliónyian csakugyan a megtorló román hatalmaskodásnak való kiszolgáltatódást szenvedték. „Egyre keményebb rendszabályokat léptettek életbe, erősen korlátozták az amúgy is csekély anyanyelvi oktatást és sajtót, betiltották a kulturális és politikai szervezeteket, akadályozták a Magyar Népközösség munkáját – mely mint egyetlen elismert érdekképviselet próbált működni –, bevezették a munkaszolgálatot és az internálás intézményét, napirenden voltak a kiutasítások.” Ebben a tekintetben az új határ tehát igen kedvezőtlennek bizonyult „mind gazdasági, mind katonai védelmi szempontból”: „a Dél-Erdélyben maradt magyarság sorsa reménytelenül keservesé vált, ki voltak szolgáltatva a vasgárdisták zaklatásainak, sőt vérengzéseinek”. E kétségbeejtő viszonyokról tudósít hitelesen és felkavaró szuggesztivitással Kacsó Sándor regénye, a *Lélekvesztőn* (1941), illetve Méliusz József *Sors és jelkép* című nagyszabású epikai kompozíciója 1943–44-ből.

A Kárpát-medencei magyar egység restitúciójának reménye természetesen járta együtt azzal a magasrendű emberiséggel, amely a kisebbségi humánus magatartásában és világfelfogásában korábban is már megmutatkozott. Tamási szerint „emberi művelődés és az ősök ezeréves véráldozata árán örök magyar föld Erdély” – „ezeréves magyar történelmi föld, melyet a magyarság védett minde nek fölött, és a művelődés földjévé ő avatott” –, tehát „a nemzeti eszme nem lehet más, mint a magyar haza történelmi határai között újratemetni az életet”. „De kérdezhetné valaki, hogy miben áll a mi igazságos magyar ügyünk? Erre azt felelem, hogy két óriási nagy feladatból áll. Nevezetesen először abból, hogy a magyar Szent Korona országát helyreállítsuk, és minden ellenséggel szemben megvédjük; másodsor pedig abból, hogy ebben a helyreállított magyar hazában, majd a háború után, igazságos rendet teremtsünk.” Az igazság békés humanizmusa pedig nem a bosszúállást, hanem a kiengesztelődést kívánja: „Erdély fölött a magyar impérium azon múlik, hogy magunkkal törődünk, s nem másokat szorongatunk. Nekünk kell minőségben odáig nőni és mennyiségben odáig szaporodni, hogy a történelmi pernek egyszer és örökre vége legyen.” A hatalmi téboly és gyűlölködés ellen persze más kiemelkedő írók, közéleti vagy egyházi személyiségek is folytonosan felemelték a szavukat, köztük például Márton Áron, akinek a gyulafehérvári püspökségét is két részre osztotta a bécsi döntés nyomán kialakított új országhatár. Vagy Reményik Sándor, aki *Korszerűtlen versek* című 1941-es ciklusának

4. és 7. darabjában intellemszerűen így vallja: „Megtorlás, megtorlást követ. / Én elvettem, ő visszavette, / Kiáltjuk: te vagy a hibás? / Vagy az a kérdés, hogy ki kezdte? / Mint a gyermekszoba kérdése, / E gyilkos gyermekjáték is olyan: / Nemzetek közti véres játék” (*Ki kezdte?*); „Hát nem lehet e korhadó világot / Testvér-színekkkel ékesíteni? / A kocka fordul és aki alul volt: / Hegylábánál: hegytetőre kerül, / S amit magának nem kívánt, a mással / Folytatja, vagyis hogy kezdi elül. / Hát így kell mindig lennie: / Az egyik alul, s a másik felül? / Ölni, vagy halni: ez a nagy parancs: / És szép egymás-mellettség soha? (...) Isten maradjon egyes-egyedül – / Kiben nincs többé rab és hódító / És nincsen többé alul és felül!” (*Egymás mellett soha?*) És a historikusan meggyökerezett erdélyi tolerancia jegyében int antológiacím-adó költeményében Szabédi László is arra, hogy az új helyzet a magyarságban nehogy másokat elnyomó, visszavágó indulatokat szüljön vagy tápláljon: „Üdvözlégy, magyar szabadság! én, élő, / temetőkertből jövök ím eléd, / onnan hozom a hiába remélő / holtak szentségtörő üdvözetét; / felövezem magam fekete gyásszal / s így állok a diadalív elé / és komor, rettenetes zokogással / ujjongok a szabadító felé. [...] Azért, szabadság, üdvözlégy! jövendő / magyarokat tápláló szent gyümölcs! / Kíméld éltető nedved’, a veszendő / poharába pazarolva ne töltsd, / nehogy, kin a keserű rabkenyéren / kiütött az utálatos csömör, / váljék rabból, feledve a szemérem / parancsát, bosszúálló börtönőr” (*Üdvözlégy, szabadság!*).

Aggodalomra azután az anyaországból történő középosztályi beáramlás, a gyakran érzéketlen hivatali-ideológiai benyomulás is okot adott. Az erdélyi magyar írástudók és értelmiségiek joggal féltették az erdélyiség sajátos szellemi-kulturális eredményeit, mert ezek a folyamatok a transzszilván jellegzetességek és érték-hagyományok önálló arculatának az elhalványításával fenyegettek. Az erre reagáló árnyalatos identitásvédelem szólalt meg a helikoni-marosvécsi írócsoportosulás tagjainak közös deklarációiban is – a nemes tradíciók elhanyagolhatatlan ápolásának, a „múltbéli tapasztalatok”, az „ősi tájegységekben rejlő kipróbált erők” jelentőségének a felemlegetésével. A finomabb transzszilvániai karaktervonások és szempontok elengedhetetlenül szükséges hasznosítására intettek az eredendő és érzékeny szülőföldi hűség tónusában, kiemelve a minőség eszméjének az elsődlegességét, az együtt élő népek gondolkodásának figyelmes megbecsülését, a szellemi kultúra politikák és világnézetek feletti egyetemes felelősségét és kötelezettségét. És sérelmezve a tájékozatlanul központosító bürokratizmus túlzó gyakorlatát, az erdélyiség speciális lelki jegyeinek, önértelmező törekvéseinek néminemű elsoványítását. Tamási Áron 1942-ben egyenesen így fogalmazott: „A szív megkapta a sorsától a hazatérés legnagyobb ajándékát, de a szellem mostoha sorsra száműzött”; *Ember az országút szélén* című 1948-as emlékidéző regényében Wass Albert pedig szintén hasonlóképpen jellemezte ezeket a csalódást okozó jelenségeket: „A hivatalokat Budapesten osztogatták. Éspedig azoknak osztogatták, akik ott voltak. Akiket a protekció előretolt. Csupa miniszteriális urak sógorai és unokaöccsei, sógorok és unokaöccsök iskolatársai és az iskolatársak barátai lepték el az erdélyi hivatalokat. Olyanok, akiknek fogalmuk sem volt arról, hogy miféle emberek él-

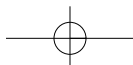

[*Nemzet és hagyomány*]

nek Erdélyben, és hogyan élnek. Csak egyszerűen jöttek, átvettek minket, mint ahogy egy juhnyáját átvész az újonnan szerződött pásztor, és uralkodni kezdtek rajtunk. És ez minden vonalon így volt. Emlékszem, micsoda megbotránkozást keltett, amikor a kolozsvári színház élére egy pesti színigazgatót küldtek, aki azal a nyilatkozattal érkezett le hozzánk, amilyennel a szerescenek közé kiküldött angol tisztviselők szoktak: »kultúrát hozok Kolozsvárnak«. És aztán hozott egy olyan csapnivalóan rossz, harmadrangú színházat, ami nyomába sem léphetett a mi huszonegy éven át nehezen fenntartott kolozsvári magyar színházunknak.»

* * *

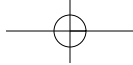
Németh László illúziótlan problémalátó gondérzékelésében az összetett önazonosság- és helyzetudat további árnyalatai mutatkoztak ekkor is meg. A visszatért Kolozsvárról, 1940 telén (december 12-én) a Méhkas diákszövetkezet rendezvényén (a több mint ezres létszámú hallgatósággal zsúfolásig megtelt Mátyás király Diákházban, Cs. Szabó László, Veres Péter, Kodolányi János és mások társaságában) *Kisebbségből – kisebbségbe* címmel tartott előadást arról, hogy a minőségi magyarság az egész Kárpát-medencében kisebbségben szorong, s így az erdélyi magyarok is csak az egyik kisebbségi helyzetből a másikba jutottak, ha ellenkező is a látszat a magyar állam keretei közé visszakérülve. Nincs tehát joguk „vidám többségnek érezni magukat, hanem azonnal egy másik kisebbségi sorba kell beállniuk”; abba, amelyet a Németh László-i értelmiségi típusnak az anyaországban eddig is folyamatosan el kellett szenvednie. A XIX. század végi gazdasági növekedés, állami fejlődés, új értelmiségi felduzzadás egyre inkább kioldotta a szerves és jellegzetes, jellegőrző magyar hagyományokhoz való ragaszkodást, a felső rétegek köze szinte megszűnt „a lent maradt milliókhoz”. Nyugaton az ilyen átalakulástól csak demokratikusabb: „franciább, németebb lett az élet, hisz az új polgárságban a nép vetette fel színét”; nálunk viszont elszakadtak a máshol csak sűrűsödő szálai az összetartozásnak és a szolidaritásnak. A fordított kiválasztás a magyar lélek elsorvasztásához vezetett. A Habsburg-monarchia saját hatalmi érdekében olyan vezető réteget nevelt vagy választott ki, amely „a fajtáját a fajtája ellen” kormányozta, s a frissen jött etnikai csoportok is egyre több előjogot kaptak a szerves magyarság rovására; s a nagybirtok, a klerikalizmus és a nagytőke húszas évek elejétől lezajló restaurációjának időszakában a „magyar népet zárt kapuk, magas tandíj, érdeküket féltő szervezetek tartják vissza az emelkedéstől”. A „magyarságot rosszul ismerő, önző, felületes csoportok” ellenében a rossz közérzetnek és a hontalanságnak hangot adó hiteles írók viszont úgy lépnek fel, hogy általuk az irodalom több lesz önmagánál: „egy természetes vezetőit elvesztett nép nyúlt fel benne, hogy tájékozódjék, s helyzetére ocsúdva kiegészítse magát”. Vajda Jánosként „zúgolódva”, Adyval „kiáltva meg a bajt”, Móricz „magyar Atlantiszaira emlékeztetve”, vagy „bal s jobb közt Szabó Dezső hősiességével tartva a magyar radikalizmus útját”: „a magyar irodalom tudott vagy ösztönös célja mindig az volt, hogy értelmiségünk s munkásnépünk egy részét átjárva olyan vezető réteget teremtsen, amellyel a magyar nép önmagához hasonló s Európára méltó nemzetté egészülhet ki”. A néphez hű „írópróféták” és értelmiségiek rétege „nem osztzkodni és civakodni akar a magyar népen”, hanem kisebbségi sorsát vállalva „ki-

böjtölni az időt, amikor a természetes vezetők közül tényleges vezetők lesznek”. Mert eddig a nemzettel tartó „hűség bűnhődött, a hűtlenség felmagasztaltatott”. És Németh László, aki úgy érzi, hogy annyi könnyebbsége volt az írói pályán, amennyit lazított a hűségen, most ebbe a szép hivatással, de sok szenvedéssel telített kisebbségiségbe hívja a kisebbségi sors szenvedéseiben már felkészült erdélyi magyarságot.

1943 késő tavaszán, néhány hónappal a nevezetes nyárvégi balatonszárszói beszéde előtt (és több szempontból annak előzményeként tekinthetően) a nagyváradai Református Kör irodalmi estjén (melyet Szabó Pál közreműködésével és egy szórványinternátus javára rendeztek) még egy olyan előadást tartott Németh László, amely újólág a kisebbségi sorsproblémákat boncolgatta – a gondolatmenet folytatásakor már ki is tágítva a kisebbségiség fogalmi és érvényességi körét. Visszatulva kolozsvári beszédére, amelyben tehát arra figyelmeztetett, hogy a visszatért magyarok kisebbségből kisebbségbe jönnek, hogy az ellenállásban kifejlesztett kisebbségi harcmodor reménytelenséggel átítatott erényei ezután sem lesznek haszontalanok, merthogy a „valódi magyar célokért továbbra is súlyos kisebbségi sorsban kell küzdeniük”. Leszögezi, hogy a „magyarság még igen soká, évtizedekig vagy évszázadokig kisebbségben lesz tulajdon földjén”, mert elképzelhetetlen, hogy ne legyenek, akik Európa és a világszellem nevében törnek rá valódi hajlamaira, hódító szándékaik és érdekeik szerint nyomva el azokat. „Összeszorított foggal és erkölccsel” kell felkészülni erre a hosszú időre. De ez a sorsnyomás másokat is fojtogat. A magyarság kisebbségi – gyarmatosított, bennszülött – helyzetben van saját hazájában, a valódi többséget ebbe a kínos állapotba taszítják bele Európára támaszkodva. Ebben a nyomorúságában azonban más kis népek mártírúmával is osztozik; sőt, általában az emberség önértékét képviselő szellemi minőséggel, amely a nagy népek leigázott értéksajátosságait is jellemzi. „A nagy népek milliói éppúgy kisebbségben vannak a maguk birodalmában, mint a kis népek velük szemben. S gondoljunk Indiára, Kínára, Afrika, Dél-Amerika színes millióira.” „A népek az egész világon így küzdenek egy náluk hatalmasabbal” – állapítja meg Németh László a magyarság elszigetelhetetlen „szórványharcát” beágyazva, belehelyezve egy világtágas dimenzióba, s az általános, globális veszedelem természetét a „technikával szövetkezett martalóc”-ban: „a gépesített hatalmaskodás”-ban pillantva és nevezve meg. Ha a kisebbség minőséget, humánumot, sajátos és árnyaltos értékelveket jelent, vele szemben a mennyiség, a tömegelvűség, az erőszakos anyagelvű uniformizáció áll. A ragadozó, tömegmanipuláló globalizáció és kolonizáció. Ez alacsonyítja le a nemzeteket, züllesztí hordává őket, s ez gázol végig „szorgalmunk vetésén, amíg csak az emberből kisanyargatott hősiesség, nagyság, önfeláldozás: mondjuk ki, az Isten – a szeretet háziállataivá nem törí a szörnyű masinákat.” Németh László minőségfilozófiája tehát nem elzárkózó elitizmus, mert nemcsak óvni, hanem illúziótlan erőfeszítéssel szétárasztani, szétterjesztani is kívánja a minőség igényeit és követelményeit.

A szembeszegülő küzdelemben mindazonáltal sohasem szabad az ellenség harcmodorát átvenni, hirdeti az író, keserű tréfával világítva rá a magyar természet emberséges alapvonásaira: „aki azt mondja, hogy ennél vagy annál a viláfordulat-

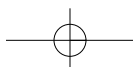
[*Nemzet és hagyomány*]

nál ő vagy övéi ezt és ezt fogják fölakasztani: az nem magyar. Aki azt mondja, hogy bármi lesz a háború vége, engem föl fognak akasztani, arról elhiheted, hogy magyar.” S „a nagy ellenség ellen nagy lelket kell növeszteni”; a kisebbségi embernek, „akár magyar vagy holland vagy hindu”, „hűségben, halálra szántságban, áldozatkészségben” kell fokozottan felfegyverkeznie – fogalmazódnak az erkölcsi létszemlélet, a példaadás, a mintaélet alapintelméi. És a népi szolidaritásai: hogy azokhoz kell ragaszkodni, „akik – milliós szórványikon – mindig lenni fognak maradni”. Afféle „aktívabb gandhizmusra” szólít fel Németh László, a jézusi ihletődés erejére hivatkozva. És sajátos (s az *Iszonyban* érzékletesen kiteljesedő) morál-ontológiai, kultúranropológiai nézeteire: hogy az embernek és kultúrájának a feladata: „a világ növényi alaptermészetét helyreállítani: az állatvilág ragadozó kedvét a növények csendesebb erkölcsére szorítani”. A gyilkoló ösztönt megzabolozó organikus növeszfolyamatra, a „teremtő igénytelenségre”, a ragadozást megfékező „növényemberségre”.

A kisebbségiség társadalmi, nemzetpolitikai, morálteológiai elmélete így teljeseedik ki létbölcseleti és üdvtani igazságokká Németh László életfilozófiájában – a példaállítás küldetéses éthoszával. S ezek szerint magyarság és Európa viszonyát sem a pusztá földrajzi szempontok jellemezhetik: hanem inkább a mélység és a magasság analóg, párhuzamosító fogalmai vagy metaforái ragadhatják meg e kapcsolódás lényegszerűségeit. A Németh László-i szerves világértelmezésben az erkölcsi, lelki, szellemi és kulturális elmélyülés, a történelmi tudatosság, a személyes és közösségi-nemzeti önismeret gyökeressége biztosíthatja az emelkedés, a magasrendűség, a növésterv, az emberi ormokat elérő üdvszerű megigazulás esélyét és hitelességét. A mélymagyarságban és a mély kelet- vagy közép-európaiságban megmerítkező szellem szövetkezhet és fonódhat össze igazán az egyetemes kultúra morális és spirituális távlataival, az „európai vallással”, az „Öreg-Európa” felől sugárzó eszményeket megőrző és megélnéítő törekvésekkel.

* * *

Mint a „magyar önismeret elmélyítőjét”, a „magyar szellemiség egyik leghősiesebb harcosát”, sőt a „magyar élet jövő felvirágozásának egyik biztosítékát” kérték fel Németh Lászlót 1943 nyarán az erdélyi *Termés* című lap vitafórumán való részvételre is – iránymutatást várva tőle. A *Termés*, ez a negyedéves kolozsvári folyóirat (amelyet Asztalos István, Bözödi György, Jékely Zoltán, Kiss Jenő és Szabédi László szerkesztett, s amelynek jelentős munkatársai közé tartozott Horváth Imre, Horváth István, László Gyula, Mikecs László, Wass Albert is – és amely 1943-as tavaszi számában már hozta Kodolányi János május 20-ával dátumozott *Zárt tárgyalását*), elsősorban nemzedéki és népi szellemiségű kiadványként, a népi írómozgalomhoz kötődő reformértelmisség orgánusaként működött 1942 és 1944 között. Szerkesztői sorsfordító nemzettörténelmi időben, 1943 nyarán (július 10-én) körkérdést intéztek a magyar szellemi-irodalmi élet vezető személyiségeihez, az időszerű elvi problémáknak a magyarság megmaradása érdekében elvégzett tisztázása – tehát értelmes, konstruktív és eszmetisztázó vita lefolytatása –, a „fe-

jetlenség” és a nyers (párt)szenvédély és (párt)érdekharc elkerülése céljából. A jeles megszólítottak közül (Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Karácsony Sándor, Kós Károly, Kovács Imre, Kodolányi János, László Gyula, Makkai János, Mályusz Elemér, Márai Sándor, Nagy István, Németh László, Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Tamási Áron, Veres Péter, Zilahy Lajos és mások) többeknek nem vagy csak nagyon röviden volt módjuk válaszolni és így a tanácskozáson részt venni (a lap nyári és őszi számában *Elvek, gondolatok* összefoglaló főcím alatt közzétett gondolatfutamokat lezáró szerkesztőségi jegyzet az eszmecsere kétségtelen eredményessége mellett utal a teljes siker látszólagos vagy bizonyos fokig valóságos elmaradására is), de a személyre szabott kérdések mégis alapvető tézisek megfogalmazására készítették az írókat a magyar történelem égető létkérdéseit illetően. Hasonlóképpen az ezt a nagyhatású sorsfaggató ankétot hamarosan követő Szárszói Találkozó kihívásaihoz. Való igaz, hogy „a mai olvasó a *Termés* 1943-as nyári ankétján ugyanazokkal a problémákkal találkozik, amelyek a Szárszói Konferenciát is foglalkoztatták. Kísérteties a hasonlóság a két találkozón felvetett és tárgyalt kérdések között. A *Termés* ankétja előrevetítette azokat a válaszokat, amelyek Szárszón fogalmazódtak meg” – amiként azt Borbándi Gyula is megállapította. És valóban, a parasztkérdéstől, a földreform ügyétől az önkormányzatiság elvének gyökerességéig, a népet a nemzetbe emelő nép-nemzeti politikai demokrácia szükségességétől, a népi és magyar nevelés szellemi lehetőségeitől az erdélyi gondolat komplexitásáig (elsősorban Erdei, Féja, Kovács Imre, Kós Károly, László Gyula, Veres Péter fejtegetéseinek jóvoltából) számos történelmi-kulturális és aktuálpolitikai sorsprobléma vetődött föl a magyarság nemzeti jövője szempontjából aggodalmaskodó vagy reménykedő meglátások között.

Rövid hozzászólásában, reflexiójában Németh László pedig megint lét és nemlét határhelyzetének alapkrízisét villantotta fel, amikor így írt: „Az életnek ez a daca csak abban van meg, akinek minden rostját átjárta a halál. A megsemmisülés kínjától, akinek teste és képzelete van: rettegnie kell [...] A halál gondolata azonban nem lehet nehéz annak, akinek bennszülöttekért kellett (értük, velük és ellenük) harcolnia.” S alig egy hónap múlva (augusztus 25-én) Szárszón ugyancsak a bennszülött-metáforával vagy -hasonlattal riaszt és figyelmeztet: „Aki a magyarság újkori történetét megírja, arra kell felelnie, hogy süllyedt ’bennszülött’-té ez a nagy középkori nemzet tulajdon országában. Ha a színészekre gondolnak, tudják, mit értek bennszülöttön. Állami életét idegenek vezetik; ha vannak is véréből való nagyjai, azok csak maharadzsák; gazdaságilag kizsákmányolják; idegen civilizációk selejtje ellen nincs védelme; erkölcsében és testében nyomorodóban van.”

Tamási – aki ugyan többekkel együtt hiányzik a *Termés* felkért válaszadói közül – máshol tisztán kifejti mindezzel igen szorosán rokonuló nézeteit ekkoriban is. „Ahogy a játékban benne bujkál a komolyság, úgy bujkál életünkben a halál” – mondja (1943. november 19-én) súlyos veszélyérzettel és várakozással ő is. Külső nagyhatalmi fenyegetésekről beszél az Erdélyi Párt 1943. szeptember 12-ei nagyválasztmányi ünnepi gyűlésén elhangzott felszólalásában, és a megfelelő társadalmi-nemzeti összefogás hiánya esetén úgy véli: „könnyen megeshetik, hogy az új

[*Nemzet és hagyomány*]

magyar társadalmat erőszak fogja megteremteni”. Holott „a magyar öncélúság” gondolata a kívánatos, mivelhogy „bajunkban senkire sem számíthatunk, csak a magunk erejére”; „jövendő sorsunk is erőnkön dől el, nem idegen hatalmak segítségével”. Hiszen a „politikai világnézetek” eddig is mind „a két szélsőséges idegen rendszerekkel szerettek volna boldogítani minket”. Ezért, hogy „a szellemnek pedig meg kell alkotnia az egységes és igazságos nemzeti társadalom tervét, melyben a sajátos magyar szellemiség a dolgozó tömegek természetes jogaival egyesül”, s „a békés nemzeti építésben is egy szív, egy lélekké válik a magyarság”. Nem szabad hinnünk tehát „senkinek, aki bármilyen külső megértést és segítséget emleget, mert ennek a háborúnak a végén is egyedül rajtunk fog múlni további sorsunk” – nyomatékosítja annyiszor ez idő tájt. És átlátja a gyarmati sorba süllyedés, az elmagyartalanodás végzetes veszedelmét is. Fontosnak tartja már az 1937-es Vásárhelyi Találkozó kapcsán és annak (író társaival közösen készített) záróhatározatában is rögzíteni, hogy a sajtó „ne csak magyarul íródjék, hanem tükrözze is ennek a magyarságnak érzelmi és gondolatvilágát” (mert „sajnos egy idő óta és nagyon kevés esettől eltekintve ezt nem mondhatjuk” róla), illetve hogy a sajtó, a nemzeti önvédelem eszközeként – az „önvédelmi egység, példa és tanítás” napi megnyilvánulásaként – „ne szolgáljon tehát idegen érdekeket”. Az alulról felfrissülő új polgári középosztály, a népéért felelősséget viselő értelmiség kialakulását, tér- és szerepnyerését sürgeti – nemzeti életakarathoz s egy nép élete védelmének keresztül emberi eszmény szolgálatának is nevezi ezt –, s a maradéktalan nemzeti érdekképviselet szükségessége mellett érvel. Németh László viták keresztüztüzebe került *Kisebbségben* című könyvére, annak alapfelvetéseire reflektálva és azokkal egyetértve panaszolja: „milyen szomorúan igaz mindaz a betegség, amellyel Németh László szerint is tele volt és tele van a magyar szellemi élet! Mennyire igaz és fájdalmas, hogy nevelésünk és irodalmunk idegen befolyás alatt, idegen jegyeket viselt, és idegen gondolkodást kényszerített a gyermekre és a felnőtt magyarra! Mennyire igaz, hogy a sajátos magyar szellemek állandóan küszködve élnek magyar földön, fájdalmak és áldatlan harcok között emészten fel önmagukat.” Ráadásul a nacionalizmus hamis vádjával sújtottan, annak az agresszív gyarmatosításnak az abszurd logikájából következően, amely a kisébbségi önvédelmet, a védekező kollektív identitást ítéli el a birodalmi, nemzetközi kolonializáció helyett; amikor az őshonos népet kísérelik meg elidegeníteni saját szülőhazájától.

A „magyar megmaradás és az emberi élni” döntő feltételének a *Termés* eszmecseréjében – mint azután Szárszón is – az önkormányzatiság elvét tekinti Féja Géza; „az önkormányzat tökéletes egyensúlyba békíti az egyéni és a közösségi elvet”, s benne „az eredeti magyar szabadság gondolat megtestesülését” láthatjuk – szögezi le, s hogy „a nemzetiségi kérdés is csak önkormányzati rendszer alapján oldható meg véglegesen s közmegnyugvásra”. A termékeny öntörvényűség sajátos példája Erdély, amely geográfiai különvalósága folytán többé-kevésbé a maga külön belső életét élte: „a mohácsi vész után külsőleg is teljesen a maga életét kellett élnie, nem a maga akaratából, de a sors rendelkezéséből és a magyar jövő érdekében”, a fejedelmi korban független államként, 1920 után meg a megfuta-

modás nélküli kisebbségi sorsvállalással is a „közös magyar életet” szolgálva, s így az etnikai sokszínűség és együttélés miatt még talán tudatosabb is az erdélyi magyarban a maga magyarsága – jelenti ki Kós Károly, az ekkorra már igencsak sokfelől megkérdőjeleződött transzszilvánizmus apostolaként, aki szerint „Erdély tehát van, és Erdély külön egység, természetből adott, változtathatatlan egyéniség.” Ezért – jósolja – kettévágottsága „végleges sorsa nem lehet”. Az erdélyi psziché különbözősége „adottság, valóság, eredmény”, „nem kitalálás”; „ezer év alatt Erdély magyarsága idegen vértől érintetlenebbül fejlődhetett”, kultúrája, művészete is külön stílust vagy legalábbis stílusváltozatot képvisel az összmagyarságon belül.

Az erdélyi munkásíró Nagy István a Vásárhelyi Találkozó és a Márciusi Front öszefogási, szövetségkereső törekvésére hivatkozva és az alulsó, munkás–paraszti néprétegek nevében sürgeti a demokratikus változásokat, a formálissá üresedett polgári demokrácia helyett valóságos gazdasági és politikai demokráciát, demokratikus szocializmust s némi doktriner baloldalisággal „közösségi tervgazdálkodást”, „világtervgazdaságot” követelve – merthogy a cinikusan és brutálisan önérdekű nagyhatalmak a méltánytalanságokat „betetőzték az igazságtalan békeszerződések jóváhagyásával, nemkülönbön a kisebbségi és gyarmati sorba tiport néptömegek nemzeti elnyomásával, ellenére demokratikus alkotmányaiknak és a békeszerződésekben vállalt kötelezettségeiknek”. „A munkásság is a nép fennmaradását akarja” – deklarálta már *Népiség – munkásság* című 1942-es balatonszárszói előadásában – akkor is, ha „kisebbségi sorban az erdélyi magyar munkásságot únos-úntalan úgy emlegették a magyarság hivatalos vezető körei, mint a nemzet számára elveszett embertömeget”. „Miért nincs egység a népi táborban” sem? – kérdezi szemrehányólag, s egy olyan előítélet-mentes szellemi építmény létrehozását szorgalmazza, „ami alá az ország legjobb munkásai, legértelmesebb parasztjai s e két népréteghez leginkább húzó fiatal értelmiségi közös munkára jelentkezhetnek”. Nem szabad elzárkózni „a velünk élő népek elesett tömegeitől” sem, mondja, mint ahogy Szárszón ’43-ban is feszegeti a nemzetiségi szempontokat (miközben – mint már a találkozó előtt és után is – durva és támadó rosszindulattal utasítja el Németh László aggodalmas felvetéseit, illetve a harmadik oldal létjogosultságát; hangoztatóit zűrzavarossággal, nemzeti öngyilkosságra való felhívással, sőt uralomvágygal rágalmazva).

* * *

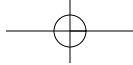
A harmadik úthoz kötődő nézetekkel a történelmi jelentőségű nagy szárszói találkozón (1943. augusztus 23. és 29-e között) természetesen nemcsak az a Németh László állt ki, aki világossá tette, hogy „a szabadság, amelyet hoznak, *valóban a magyarság felszabadulása legyen*. Egy rendszer önmagában nem válthat meg egy népet; minden attól függ: kik milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazzák.” Az angolszász jellegetű tőkésrend is megcsappantaná a magyarság részesedését a nemzeti vagyonban, de a szocializmusnak nevezett állami felügyelet is kolhozokba, tömegműhelyekbe terelt, sőtét jobbagysorba taszított szolganéppé és szorosan ellenőrzött értelmiséggé alacsonyítaná a magyar népet – diagnosztizálja előre az eshetőségeket. S hogy milyen látнок pontossággal vizionált a második világháború végi nagy világpolitikai átalakulás és

[*Nemzet és hagyomány*]

a kelet-közép-európai rendszerváltozás előtt, azt egyrészt a megvalósult bolsevizmus magyarországi tényleges internacionalizmusa, vagyis népirtó nemzetellenessége is bizonyítja, eltérően a térség többi országának nacionálkommunizmusától, amely sem demográfiai, sem öntudati-önérzeti szempontból nem végezte azt a fajta pusztítást a (látzólag ugyanannak a típusú) rendszernek alávetett néppel, mint nálunk. A balsejtelem másik részét pedig az 1989–90-es fordulat utáni jelenbeli korszak formális szabadpiaci (ténylegesen inkább globálkolonializációs) viszonyai igazolhatják – a magyar társadalom módszeres tulajdonjogi kifosztásával az illegitim (mert jórészt az előző rendszer haszonélvezőinek a társadalmi javak egykori elkobzásán, államosításán – „elkommunizálásán” – alapuló jogtalan privilégiumait konvertáló) privatizáció által. – A Németh Lászlóhoz hasonló szárszói vélemények közül idézhetjük Fitos Vilmosét („A ’harmadik oldal’ nem az arany középutat keresi, nem reakciós, mikor a magyarság önálló történelmi műhelyét félti a jobb- és baloldali ’idegenvezetőitől’. ’Hűség a néphez’ – igen, és hűség a magyarsághoz mindenekfelett”), Gombos Gyuláét („*harmadik oldal elsősorban és döntően politikum. Első feleszmélői írók voltak*”, s „az utolsó húsz esztendő kibontakozó magyar szellemi élete, az úgynevezett népi mozgalom, a népi írók, ha tudták, ha nem, ha akarták, ha nem, akármerre taktikáztak, politizáltak, jobbik felükkel, művük maradandó részével e harmadik oldalt szolgálták és szolgálják”), Kiss Istvánét („Az individualista liberalizmus tévedése ott volt, hogy az egyén elsőbbségét elismerte ugyan, de ebből az egyénre semmi kötelezőt nem vont le. A nemzeti vagy a nemzetközi kollektívizmus, vagy másképpen a fasizmus vagy a bolsevizmus tévedése ott van, hogy a közösséget feltétlenül magasabbrendűnek tartja, mint az egyént. Az igazság nem a harmadik, hanem az egyetlen úté: a keresztény szolidarizmusé”), sőt Szemán Mihály diósgyőri vasesztergályosét is („Az új társadalomnak a legteljesebb mértékig *szociálisnak és demokratikusnak* kell lennie”; „nekünk nem kell a diktatúra semmilyen formában. De nem kell a kapitalizmus sem”). Juhász Géza szintén így érvelt („A két ellentétes oldal közt, a szakadék alján, ott hömpölyög az egységes magyar életakarat. Harmadik oldal? Én is úgy hiszem és vallom: ez a magyar oldal. Lélekben mindnyájan odatartozunk. Elsősorban az írók maguk”), s a „halálos kilátástalanság” terjesztésével megvádolt Németh Lászlót védelmezve szögezte le: „Ne felejtsük: a magyar irodalom remekei csaknem egy szálalig halálszorongásból születtek. S furcsa fajta vagyunk: a pusztulás rémének földézése szokott fölrázni bennünket; Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Ady a példa rá.” Féja Géza a „magyar vonal” mibenlétét elemzően boncolgatva pedig rámutatott annak progresszív egyetemességére s benne a nemzeti és az emberi teljességigény (beszűkülte egzotikumot kizáró) összefüggésrendjére: „Együtt akarunk haladni a többi európai nemzettel, főként azokkal, akiket mellénk helyezett a sors, de a mellérendeltség viszonya alapján, nem akarunk senkinek sem szellemi rabszolgájává süllyedni, mert a szellemi rabszolgaság után a gazdasági és társadalmi rabszolgaság következik. A magyar öncélúság a magyarság sajátos emberi értékeinek szabad érvényesítését, tehát az emberiség legigazabb szolgálatát jelenti. Ez a szolgálat magas emberi rang, melyről semmiféle körülmények között nem mondhatunk le. [...] Egy kis nemzet külpolitikájának mindig a tényleges történelmi helyzethez kell alkalmazkodnia, de életformája csakis a saját belső mélységeihez, a saját szel-

lemi magasságához alkalmazkodhatik, mert különben a kis nemzet elveszíti létjogosultságát.” A magyar életformát magyaroknak kell megteremteniük, és semmiféle átalakulás nem követelheti tehát lelkünk és szellemünk kiürítését, népegyéniségünk megtagadását. – A politikailag járhatatlannak ítélt harmadik utat mint a bármilyen aktuálpolitikán túlmutató emberi teljességszemlélethez következő alkotói-írói magatartást jellemezte egyébként Erdei Ferenc, illetve olyan főként értelmiségi elképzelésként, amely a magyarság népi felszabadulását tartja alapvető követelménynek, vagyis a társadalmi átalakulást a magyarság, a népiség kérdésének alárendelve tételezi. Bírálata bizonyos mértékig tehát méltányos és lényeglátó: nemzeti-közösségi entitás versus társadalompolitikai struktúra ontológiai prioritásának a történelemfilozófiai problémáját implikálva (amelyre azonban utólag is a Németh László-i válasz látszik érvényesebbnek). Veres Péter a gyarmatosítottság sorskérdésére érzékenyen és a harmadik oldal (mint mindig jelenlévő eszme, de „sohasem történelemcsináló tényező”) iránt megértően véli szintén úgy, hogy a harmadik oldalnak mégis szükségszerűen másodikká kell válnia, mert ez a „tömegmozgalmak belső logikája: aki nincs velünk, az ellenünk”. Emelkedett zárszavában viszont inkább magyar nemzeti megmaradás feltételtségére és elsődlegességére helyezi a hangsúlyt: „Ha a mai népi értelmiség valóban az örök magyar jelleg megőrzője akar lenni, mint ahogy ezt Németh László megjelölte, akkor én úgy hiszem, *nincs más útja*”; „Szolgálják a népet minden előzetes feltétel nélkül. Ne nézzék, milyen pártú, milyen vallású, hanem adjanak át neki annyi tudást és emberséget, amennyit át tudnak venni. [...] A világtörténelem nagy erőivel szembe úgysem fordulhatunk, mert akkor megsemmisülhetnénk. Azt kell tennünk, amit minden életrevaló nép tett a történelem folyamán: *alkalmazkodni, hogy megmaradhassunk*. Ez minden más eszmei vagy világnézeti igazság előtt áll: *Megmaradni*. Ahogy lehet. S hogy lehet? Úgy, ahogy a nép nagy többsége hiszi, hogy lehet. Mert a hit nagy erő, a történelemben talán a legelső erő.”

Analóg módon vetődött fel és értelmeződött a megmaradás ügye a nemzetiségi kérdések – a visszacsatolt, illetve a továbbra is kisebbségi sorban élő magyarság – vonatkozásában. „A magyarságnak az önkormányzat mellett másik ősi politikai élménye a föderatív hajlam”, állította Féja Géza, s ezt a megoldást, a föderáció gondolatát ajánlotta az együtt élő kisleányok számára; óva intve a magyarságot attól a naivitástól, hogy ne vegye észre, amikor az „átszellemült” igazságtörekvésével szemben fegyvert szegeznek rá, amikor a „föderatív jobb” nyújtására „imperialista ököl” a válasz. „Nagyon vigyázzunk, hogy ebben az esetben ne álljunk pusztán kézzel, s ne legyünk reánk fenekedő imperialista hajlamok martaléka.” Az alaptörekvés: az etnikai létezés történelmi biztosítása a változó társadalmi körülmények között is. A „szocializmust magyar módra” elfogadó erdélyi Bözödi György is ezt feszegeti (ugyancsak későbbi korok fejleményeinek tükrében beigazolódó éleslátással), amikor a nemzetiségi egyenjogúság terén a mindenkire vonatkozó kölcsönösség és viszonyosság követelményeit hangsúlyozza, aggodalommal arra tekintve, hogy a megvalósulás előtt álló „szocializmus tana, mely nem ismer nemzeti vagy éppen nemzetiségi különbséget, általános közép-európai érvényesülése esetén nem jelentené-e a magyarság állásainak feladását, szerepének és jelentőségének csökkenését? A magyarság nemzetiségi viszonylatban *az egyenlőség révén*

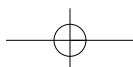
[*Nemzet és hagyomány*]

nem fölfelé emelkednék, hanem lefelé zubanna, talán éppen mai nemzetiségeink mögé.” Asztalos István egyenesen (és szintén nem csekély előrelátással) megállapítja: „én s akik Erdélyben élünk, a magyar jövőre nézve a szociális kérdések mellett igen fontosnak tartjuk a *nemzetiségi kérdést* is. Mert mi a helyzet? Igen nagy számú más nemzetiségű népek élnek közöttünk, és akárhogy is próbáljuk mi erősíteni az ellenkezőjét, hivatalos céljainkkal szemben teljesen idegenül éreznek, hiszen az eddigi magyar történelem folyamán is sokszor beigazolódott, hogy nemzetiségeink, mikor csak szerét teheték, még akkor is, ha a magyar nemzet valóban a szabadság, vagyis a haladás útját választotta, például 1848-ban, soha nem velünk, hanem ellenünk cselekedtek.” Mindennek ellenére egymásra vagyunk utalva a politikájában „fiatalkorú nacionalizmustól fűtött”, elfogult románsággal is, reménytelibben a dolgozó néposztályokkal, vallja az író, békés együttműködésre hivatva – de „csak a teljes egyenlőség, a kulturális és gazdasági önkormányzati jog” – vagyis az autonómia – elvi alapján. És a megvalósulás előtt álló, jövőendő szocializmussal (meg a szellemi erőket lebecsülő úgynevezett történelmi materializmussal) kapcsolatos kétségeit és fenntartásait megosztó kolozsvári református teológus Marosi Pétert is az izgatja: mi a garanciája annak, hogy a sajátos magyar együvé tartozás axiómáira sokszor érzéketlennek bizonyuló (és majd hatalomra jutó) munkásvezetőség érvényesíteni tudja „a magyarság érdekeit az elkövetkezendő szláv moszkovizizmussal szemben? Nem is beszélve arról, hogy a szláv formákba nemzetiségeink sokkal könnyebben bele tudnak illeszkedni, mint mi.” Ezért nem kíván ő részt venni „a baloldalnak most bekövetkezett helyezkedésében”, mert nincs benne biztosítva a „bennszülöttek”: a magyarok sorsa és érdeke.

A találkozón jelenlevő erdélyiek közül még Szabédi László szólt fogalomtisztázó szándékkal a vitához, a távol maradt (noha előadásra is felkért) meghívottak közül pedig Tamási Áron táviratban üdvözölte a konferenciát, illetve Balogh Edgár nyílt levélben küldte el köszöntését, amelyben a Szabó Zoltántól közismert szóhasználat szerinti „szellemi honvédelemre” biztatja a résztvevőket, valamint a nemzetiségi problematikát illetően („két kisebbségi sors: felvidéki és erdélyi tapasztalatok” birtokában) a Duna-völgyi népek megbékélését (igazságos kiegyezését és szövetkezését) szorgalmazza (az emlegetett Vásárhelyi Találkozó szellemében és tanulságaképpen is). A magyar megmaradás, a népi felemelkedést hozó magyar demokrácia csak a környező világba való beágyazottságában realizálódhat: „szabadsághoz független ország kell, függetlenek pedig csakis akkor maradhatunk, ha az alá- és fölérendeltségi viszonyok egymást váltó riadalmaival és ábrándjaival szemben éppen úgy, mint a közös sorsunkba ütköző idegen szándékokkal szemben is felvértezzük magunkat a dunai testvériség kossuthi elgondolásával.”

* * *

Mindeme szellemi hozadékaival az 1943-as Szárszói Konferencia kétségtelenül nemzet-történelmi és nemzetpolitikai eszmélkedésünk máig szilárd talpköveként tartható számon. És így Szárszó: a későbbi nemzedékek számára is biztos őrtorony és kilátó lehet. Bebizonyosult megint, hogy nemzetsorsunk megítélésében és jobbra fordításának vágyában a szellem, az irodalom rendre megelőzi a politikát,

[*Nemzet és bagyomány*]

s hogy az igazi politika nem lehet más, mint a nemzet akarata (amelyet tehát csak igazi írók és igazi politikusok szoktak képviselni). Ahogyan Németh László már 1928-ban megvilágította ezt: „a bizonytalan hánykódások s a politikává izmosodott társadalmi akarat közt mint hatalmas érlelő áll a támadó igények és szavakat nem talált szorongások eszmévé váltója: az irodalom. [...] a reformkor el sem képzelhető a megelőző irodalmi mozgalmak nélkül. [...] A dolgok rendje, hogy Bánk bán és Lúdas Matyi előtte járjanak Széchenyinek és Kossuthnak.” S ha a politika mégsem figyel a nemzet szellemi, irodalmi nagyjainak a szavára és méltatlan lesz saját nevéhez: abból pedig a nemzeti katasztrófa következik.

